

**ՁԵՌԱԳԻՐ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐԻ ԵՎ ՈՒՄՈՒՄԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԻ
ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ ***

ՀՏԴ 82.09

DOI: 10.52063/25792652-2025.3.26-141

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող,
Ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
kristine.melqumyan.83@mail.ru
ORCID: 0000-0001-6099-7007

Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել ու վերլուծել ձեռագիր դասագրքերի և ուսումնական ձեռնարկների բնույթն ու կիրառությունը միջնադարյան հայ իրականության մեջ:

Հոդվածում խնդիր է դրված վեր հանելու միջնադարում կրթական գործընթացների յուրահատկությունները և դրանցով պայմանավորված՝ ձեռագիր ուսումնական ձեռնարկների ու դասագրքերի տեսակները, հիմնավորելու դրանց կիրառելիության օգտակարությունը: Այդ նպատակով առանձնացվել, հիշատակվել ու վերլուծվել են միջնադարյան հատկապես այն ձեռագիր դասագրքերը, որոնք կիրառվել են ոչ միայն կոնկրետ կրթօջախներում կամ դպրոցներում, այլև առավել լայն տարածում ու կիրառականություն են ունեցել՝ ձեռք բերելով, այսպես ասած, երաշխավորված դասագրքի կարգավիճակ:

Հոդվածը գրված է վերլուծական, պատմական և համեմատական մեթոդների կիրառմամբ:

Հոդվածում հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ միջնադարյան Հայաստանում դասագրքերը և ուսումնական ձեռնարկները անցել են զարգացման բավական երկար ու արդյունավետ ճանապարհ՝ պնակիտի սկզբնական կիրառումից մինչև «Ոսկեփորիկ» դասագրքեր և «Քերականներ», գործառնականության հատկանշվող գրական ու պատմագրական երկերից մինչև թեմատիկ ուսումնական ձեռնարկներ:

Կարևորում ենք նաև այն հանգամանքը, որ ձեռագիր դասագրքերն ու ուսումնական ձեռնարկները հետագայում դարձան այն հենքը, որով ձևավորվեց ու զարգացավ դրանց տպագիր ուղին, ավելին՝ դրանցից լավագույնները հետագայում ձեռագիր դասագրքից նույնությամբ վերածվեցին տպագիր դասագրքի՝ այդ կերպ դարձրելով շարունակ մնալով կրթական-ուսումնական գործընթացների կարևոր մաս:

Հիմնաբառեր՝ դպրոց, կրթություն, մանկավարժություն, ձեռագիր դասագիրք, միջնադար, կիրառականություն, գրականություն, ձեռնարկ:

Ներածություն

Կրթությունն ու դաստիարակությունը, դպրոցն ու դասագիրքը հայ իրականության մեջ հազարամյակների պատմություն ունեն և պայմանավորել են հայ ժողովրդի՝ ինչպես կենսագործունեության, այնպես էլ մշակութային գիտակցության կարևորագույն հատույթները: «Հնագույն մշակութային այն հարստությունը, որ առկա

* Հոդվածը ներկայացվել է 18.09.2025թ., գրախոսվել՝ 09.10.2025թ., տպագրության ընդունվել՝ 30.12.2025թ.:

Ե Պատմական Հայաստանի ողջ տարածքում,– գրում է Ցուլակ Սիմոնյանը,– ապացույց է, որ առանց դպրոցի, առանց կազմակերպված ուսուցման ու կրթության անհնարին էր այդ մակարդակի ապահովումը» (Սիմոնյան 7):

Հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության հարցերին նվիրված աշխատություններում խոսվում է նաև այսպես կոչված՝ հեռագնաց ուսուցման մասին, երբ տարբեր պատճառներով հայ պատանիներն ու երիտասարդները կրթություն ստացել են այլ երկրներում¹, բայց դա բնավ անհամոզիչ չի դարձնում այն աներկբա փաստը, որ, սկսած Նախամաշտոցյան ժամանակների կրթարաններից, միջնադարյան հռչակավոր համալսարաններից (Գլածոր, Տաթև, և այլն) մինչև Մխիթարյան միաբանության դպրոցներ ու կրթօջախներ, հայ իրականությունը հատկանշվում է կրթության ու մանկավարժական գործի բարձրակարգ համակարգերով, կրթական մեծանուն ու մեծահամբավ գործիչներով, ուսուցիչներով ու դպրապետերով, և, որ ամենակարևորն է, կրթական գործընթացն ապահովող տարաբնույթ դասագրքերով ու ուսումնական ձեռնարկներով²:

Դասագրքերի ու ձեռնարկների ընդհանուր բնույթը

Անշուշտ, տարբեր դարաշրջաններում այդ համակարգերը դրսևորվել են յուրովի, և, բնականաբար, տարբեր դարաշրջաններում տարբեր է եղել նաև դասագրքերի և ուսումնական ձեռնարկների բնույթը (առավել մանրամասն տե՛ս Մովսիսյան 447, Սիմոնյան 64-66):

Որքան էլ իրավացի է Աբգար Մովսիսյանի այն դիտարկումը, թե «Այն ժամանակ (Նկատի ունի միջնադարում – Զ.Մ.) Հայաստանում գրքերը հազվագյուտ էին (եղածներն էլ սուրբ գրքեր էին), և բացառիկ դեպքում աշակերտը կարող էր սեփական գիրք ունենալ», և որ՝ «Ուրեմն հնում ուսուցումը մեծ մասամբ պետք է առանց գրքի լիներ, բանավոր, խոսքային ուսուցման ձևով» (Մովսիսյան 447), այնուամենայնիվ, առավել կարևոր է տարբեր հիշատակությունների վրա հենված այն պնդումը, ըստ որի՝ որպես դասագրքի նախօրինակ է դիտարկվում պնակիտը, որի վրա սովորողները գրում էին ուսուցիչների թելադրած բազմաթիվ ու բազմազան կյութեր, նաև պատկերում էին սխեմաներ, գծանկարներ: Հանրագումարում, եթե, իհարկե, այդ կյութերը չէին ջնջվում նորը գրելու համար, ըստ ամենայնի, ձևավորվում էր պնակիտ-դասագիրք: Այդ առումով պատահական չէ, որ «Պնակիտի վերին մասն ու կողերը երբեմն զարդարում էին թանկարժեք մետաղներով, փղոսկրով կամ սադաֆով» (Մովսիսյան 448): Այս երևույթը հենց այդպիսի ընկալման արտահայտությունն է:

Եթե պնակիտը, որպես դասագիրք, կարելի է դիտարկել և՛ գրաճանաչության, և՛ հետագա ընդհանուր գիտելիքների ձեռք բերման տեսանկյունից, ապա դասագրքի հետագա փոխակերպումները արդեն հատկանշվում են այսպես ասած՝ առարկայական կոնկրետությամբ, այլ խոսքով՝ առանձնացվում են կրթական առարկաները: Եվ քանի որ գիտելիքի և կրթության հիմքը նախևառաջ

¹ Այդ մասին իր «Հայոց պատմության» մեջ գրում է նաև Մովսես Խորենացին: Հեռագնաց ուսուցման անհրաժեշտությունը նա բացատրում է այն հանգամանքով, որ որոշ գիտելիքների Հայաստանում դեռևս, ինչպես իարկն է, չէին տիրապետում, իսկ սկիզբ առած թարգմանական շարժումը մղում էր օր առաջ տիրապետելու տարբեր գիտելիքների և խորացնելու դրանք. «Չոր ամռեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ՝ դարձեալ թարգմանեցին զվի անգամ թարգմանեալս փութանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ: Բայց քանզի **անգտցը էին մերումս արուեստի՝** ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտաներ. վասն որոյ ամռեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զվեզ առաքեցին յԱղեքսանդրայ, ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան» (Խորենացի 426, ընդգծումը մերն է.– Զ.Մ.):

² Հարցի պատմությունը առավել մանրամասն տե՛ս **Մովսիսյան Ա.**, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958; **Խաչերյան Լ.**, Հայագիր դպրութեան ուսումնագիտական կենտրոնները, դպրոցները, դպրեվանքերը, վարդապետարանները, ճեմարանները, ակադեմիաները և համալսարանները Միջնադարյան Հայաստանում և Կիլիկիայում, Լիզպոն, 1998, հատոր 1-ին և 2-րդ; **Սիմոնյան Ց.**, Հայ մանկավարժության պատմություն, Երևան, 2012:

գրաճանաչությունն է, ապա, տրամաբանական է, որ պնակիտից հետո պետք է նախ ձևավորվեր գրաճանաչության դասագիրք, այսինքն՝ այբբենարան:

Հետագա դարերում «Այբբենարանների» կամ ավելի ուշ շրջանում տրված անվամբ՝ «Քերականների»¹ տրամաբանությամբ են ձևավորվում կոնկրետ առարկայական տարբեր դասագրքեր՝ թվաբանության, պատմության, աշխարհագրության, ճարտասանության, փիլիսոփայության, աստղագիտության, մարդակազմության, նույնիսկ՝ երաժշտության և նկարչության:

Ավելին՝ հայ իրականության մեջ ստեղծվում է դասագիրք, որն իր տեսակով ու բնույթով բացառիկ է համաշխարհային մանկավարժության պատմության մեջ: «7-րդ դարի անվանի մանկավարժ Անանիա Շիրակացու թվաբանության լրիվ չորս գործողություններով և խնդիրների ժողովածու՝ «խնդրագրքով» դասագիրքը,– գրում է Աբգար Մովսիսյանը,– համարյա թե միակ և բացառիկ երևույթն է հին ու անտիկ աշխարհի գրականության մեջ և մենաշնորհի տեղ է գրավում գրքերի ու դասագրքերի հնադարյան կուլտուրայի գանձարանում» (Մովսիսյան 450):

Հայ միջնադարյան դասագրքաստեղծ գործունեության կարևոր հատույթներից մեկն էլ հատկապես հունական և հռոմեական բազմաթիվ ու տարաբնույթ դասագրքերի թարգմանությունն է: Սա չափազանց կարևոր էր երկու առումով:

Նախ՝ այդ կերպ հայ մանկավարժական միտքն ու կրթական համակարգերը չէին մնում ինքնաբավ և յուրացնում էին համաշխարհային լավագույն փորձը՝ դրա շնորհիվ նաև քիչ տեղ թողնելով, այսպես կոչված, հեռագնաց ուսուցման համար, մյուս կողմից՝ այդ դասագրքերի հետևությամբ և յուրացմամբ տեղում էին գրվում նոր դասագրքեր: Այսինքն՝ լուծվում էր նաև դասագրքերի տեղայնացման խնդիր: Դրա ապացույցն է և այն, որ շատ հաճախ, ինչպես նկատում է Ցոլակ Սիմոնյանը, այդ թարգմանական դասագրքերից շատերը «ոչ այնքան թարգմանություններ են եղել, որքան ազգայնատեղագործական փոխադրություններ» (Սիմոնյան 66):

Եվ, վերջապես, չափազանց ուշագրավ ու կարևոր են գրչության արվեստին վերաբերող հատուկ ձեռնարկները, որոնք կանոնակարգել են միջնադարյան հայ մատենագրության որակական մակարդակը, պայմանավորել լեզվաբանական, տառադարձական, գրադարձական բազմաթիվ օրինաչափություններ հայոց լեզվի զարգացման գործում (մանրամասն տե՛ս Խաչերյան2):

Հայ միջնադարյան դասագրքերի և ուսումնական ձեռնարկների բնույթի վերաբերյալ պատկերն ամբողջականացնում են կրթական նպատակներով ստեղծված և լայնորեն կիրառված տարաբնույթ ժողովածուները, որոնց շարքում ամենանշանավորը «Ոսկեփորիկն» է:

«Ոսկեփորիկի» առաջաբանում ասվում է, որ այն Ոսկեփորիկ է կոչվում, որովհետև գիրքն իր փորում, այսինքն՝ կազմից ներս ունի ազնիվ ոսկի: «Ոսկեփորիկը» Գրիգոր Տաթևացին գրել է Մասուրշահի խնդրանքով: Գրքի հիշատակարանում Տաթևացին գրում է, որ այն մի քիչ աստվածաբանությունը, որ հավաքեց Սուրբ Գրքից, ընծայում է իրեն (Մասուրշահին) որպես հոգևոր գանձ: Մասուրշահին, որի պատվերով գրել է «Ոսկեփորիկը», խրատական այնպիսի խոսքեր է ասում, որոնք վերաբերում են ընդհանրապես բոլոր աշակերտներին: Առաջին՝ միշտ աշխատասեր պետք է լինել մտքով: Երբեք չպետք է ձանձրանալ այս գիրքն ընթերցելուց: Հարածամ պետք է կարդալ, այսինքն՝ սերտել: Դժվարալույծ, դժվար մեկնաբանվող հատվածները թող հարցնեն, դա նշանակում է աշակերտի չհասկացած կյուրքը պիտի հարցնեն ուսուցչին : Ոչ միայն սովորել, այլև ուրիշներին սովորեցնել, դա գիտելիքների փոխանցականությունն է: Պատահական չէ շարունակ «այլ դու որդյակ» խոսքերով դիմելը, ինչպես որ աշխարհական միջավայրում ուսուցիչն էր դիմում աշակերտին (տե՛ս Տաթևացի 573-574):

¹ Գրաճանաչության դասագրքերն ու ուսումնական ձեռնարկները միջնադարում հանդիպում են նաև «Գիրք տառից», «Գիրք գոց», «Գիրք վարժելոյ», «Ժլլանք մանկան», «Գիրք այբուբենից» վերնագրերով (տե՛ս Մովսիսյան 449):

ինչպես գրում է Չակոբ Զյոսեյանը. «Իր մեջ ներառնելով հայ բազմադարյան աստվածաբանական մտքի բոլոր կարևորագույն հիմադրությունները, «Ոսկեփորիկ»-ը դառնում է Չայ եկեղեցու դավանաբանության կարևոր ձեռնարկ» (Ոսկեփորիկ VI):

Միջնադարյան հայ գրականության ընդգրկման հարցերը դասագրքերում

Անդրադառնալով այդ դասագրքերում միջնադարյան հայ գրականության ներկայությանն ու գրականության հետ կապված հարցերին՝ պետք է կարևորել հետևյալը. այս հատույթում նկատելի է մի երևույթ, որը հետագայում չափազանց բնորոշ դարձավ նաև հայերեն տպագիր գրքին՝ հատկապես սկզբնական շրջանում:

Չարցն այն է, որ միջնադարում ևս կան բազմաթիվ գրքեր, որոնք ոչ թե դասագրքեր կամ ուսումնական ձեռնարկներ են ինքնին, այլ այդպիսին են դառնում իրենց գործառնականության ու կիրառելիության շրջանակի թելադրանքով, այնպես, ինչպես հայ տպագրության արշալույսին Չակոբ Մեղապարտի և նրան հաջորդած հայ տպագրիչների ու հրատարակիչների գրքերը նախևառաջ հատկանշվում էին գործառնականությամբ: Այն է՝ դրանց տպագրությունը հետապնդում էր կոնկրետ նպատակ, կոնկրետ կիրառելիություն, և գրեթե կոնկրետ հասցեատեր:

Հասցեականության ու կիրառելիության գործնական արդյունքը երևանվում էր ոչ միայն առևտրական դասի՝ այսպես ասած՝ ինտելեկտուալ պահանջները հոգալու կամ հայոց եկեղեցու տոնացույցների պահանջարկը սպասարկելու հարցում, այլև ուսումնական և կրթական որոշակի ձևավորված խնդիրներ լուծելու հատույթում:

Այլ հարց է, որ, ամենատարբեր հանգամանքներով պայմանավորված, հատկապես 16-17-րդ դարերում և 18-րդ դարի առաջին քառորդում տպագրված գրքերը գրեթե անխտիր ունեն կրթական և ուսումնական արժեք, կամ, համենայն դեպս, ունեցել են այդպիսի գործառնականություն, բայց այդ ամենի հետ մեկտեղ, ինչպես հայ տպագրիչներն ու հրատարակիչները, այնպես էլ օտար անհատները տարբեր նպատակներով նույն ժամանակաշրջանում հետամուտ են եղել նաև բուն կրթական և ուսումնական տպագրություններ ձեռնարկելուն: Խոսքը վերաբերում է հատկապես հայոց լեզվի, կրոնի դասագրքերին և մեծ կամ փոքր քերականություններին ու բառարաններին¹:

Նույն տրամաբանությամբ՝ միջնադարում Մովսես Խորենացու «Չայոց պատմությունը», Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Չայոց պատերազմին» երկը, Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցը» և հայ մատենագիրների բազմաթիվ ու բազմաժանր երկեր կիրառվում էին ուսումնական նպատակներով, և այդ կերպ՝ վերածնակներսկան դասագրքերի կամ ուսումնական ձեռնարկների, այսինքն՝ դրանց բնույթը սահմանվում կամ գիտակցվում էր ըստ գործառնականության և կիրառելիության թիրախի: Եվ պատահական չէ, որ միջնադարյան Չայաստանի գրչության կենտրոններում այդտեսակ մատյանների ընդօրինակումը նախևառաջ էր կարևորվում. «Հատկապես գրչության կենտրոններում հրատապ խնդիր էր դրված ընդօրինակել և բազմացնել հայ մատենագրության սկզբնավորումից՝ 5-րդ դարից ստեղծված պատմագրության, գրականության, գիտության, վարքագրության վերաբերող բոլոր այն երկերը, որոնցում իր արտացոլումն է գտել հայ ժողովրդի հոգևոր աշխարհը» (Խաչերյան 17): Հավելենք, որ դա կրթական-ուսումնական պահանջարկի արգասիք էր նաև:

¹ Նման միտում նկատելի է նաև, օրինակ, ռուսական իրականության մեջ, երբ թե՛ ձեռագիր, թե՛ հետագայում նաև տպագիր ժողովածուների որոշ տիպեր այլ գործառնությունից զատ՝ ունեցել են նաև կրթական-ուսումնական գործառնություններ և կիրառվել են որպես դասագրքեր կամ ձեռնարկներ: Այդ առումով ուշագրավ է «Азбуковник» կոչվող ժողովածուների օրինակը: Դրանք իրենց հղացմամբ, ըստ էության, բառարաններ են, բայց դրանցում ընդգրկված նյութերը ծառայել են կրթական նպատակների՝ ժողովածուները յուրովի վերածելով ուսումնական ձեռնարկների (առավել մանրամասն տե՛ս Слобаре 10-20):

Այսպիսին է ընդհանրության մեջ ձեռագիր դասագրքերի և ուսումնական ձեռնարկների բնույթը: Հետևաբար՝ գրականության հարցերը դիտարկելի են այս տրամաբանության մեջ: Այս առումով՝ պետք է արձանագրել, որ ամենակարևոր դերակատարություն ունեն հայ պատմագրության երկերը: Դրանք որպես դասագիրք են ընկալվել ու կիրառվել և՛ պատմության, և՛ գրականության, և՛ լեզվի առարկայական ուսուցման տեսանկյունից:

Ընդհանրապես, 16-17-րդ դարերում, մասնավանդ հայ տպագրիչների ու հրատարակիչների՝ հայ միջնադարյան ձեռագիր ժառանգությունն իր ամբողջ բազմազանությամբ ոչ միայն ներշնչանքի առարկա էր (տառատեսակներ, գլխագրեր, ձևավորման կրթություններ ու յուրահատկություններ), այլև կոնկրետ հենք՝ տպագիր գիրք նախաձեռնելու և հրատարակելու առումով: Այդ թվում նաև՝ դասագրքեր և ուսումնական ձեռնարկներ:

Բնական է, որ հայ տպագրության արշալույսին, ըստ էության, այսպես ասած՝ գրատպվում էին միջնադարյան հայ ձեռագրերը, կամ դրանց բովանդակությունը, երբեմն՝ ուղիղ, իսկ որոշ ժամանակ անց նաև՝ որոշակի գիտաքննական մոտեցումներով, ժամանակի պահանջներին հարմարացումներով:

Մյուս կողմից՝ միջնադարյան հայ ձեռագրերի և, ընդհանրապես, տեքստերի հրատարակությունը նույնիսկ այս ժամանակահատվածում պայմանավորված է դիտարկելի բնագրագիտական կամ տեքստաբանական գործոններով, որոնց մեր առաջին տպագրիչները հավատարիմ են մնացել: Այս առումով ռուս ականավոր գիտնական Դմիտրի Լիխաչովի մի դիտարկումը շատ կարևոր է այդ երևույթը ըմբռնելու համար. «Եթե վեպը հրատարակում ենք որպես տվյալ դարաշրջանի փաստաթուղթ, ապա այն պետք է տպագրվի այնպես, ինչպես պատմաբանն է հրապարակում պատմական փաստաթղթերը: Ի վերջո, պատմական փաստաթղթի համար ամենակարևորը իր պատմական նշանակությունը չկորցնելն է: Այն պետք է հրապարակվի այն տեսքով, որով դեր է խաղացել պատմական տվյալ ժամանակահատվածում կամ որով մարմնավորել է այդ ժամանակաշրջանի էական տարրերը» (Лихачёв 588):

Այդուհանդերձ, այստեղ կարևոր է նաև ընդգծել, որ միջնադարյան **ձեռագիր** դասագրքերն ու ուսումնական ձեռնարկները նոր ժամանակներում արդեն **տպագիր** կատարում էին նույն գործառնությունը: Հետագայում էր, որ ստեղծվեցին նոր դասագրքեր ու ձեռնարկներ:

Կրկին անդրադառնալով ձեռագիր դասագրքերի և ուսումնական ձեռնարկների հարցին՝ կարևոր ենք համարում ներկայացնել, թե ինչպես էին դրանք կիրառվում գործնականում: Բնականաբար, խնդրի մանրամասն վերլուծությունն ու հայ միջնադարյան՝ թեկուզև ամենակարևոր կրթօջախներին անդրադառնալը դուրս է մեր այս հոդվածի շրջանակից, մասնավանդ որ՝ այդ հատույթը հայագիտության մեջ ուսումնասիրվել և վերլուծվել է արժեքավոր մենագրությունների տեսքով¹:

Այդուհանդերձ, նկատի առնելով Ռաֆայել Իշխանյանի մի շատ կարևոր դիտարկումը, թե «Հայկական տպագրության զարգացումը 17-րդ դարում շատ թելերով կապված է... Սյունյաց մեծ անապատի հետ» (Իշխանյան 327), որը ոչ միայն պատմական փաստի ամրագրում է, այլև էական է հետախայաց մեկնակետերի ու մեկնաբանությունների առումով, ամրագրենք, որ ամբողջ հայ միջնադարում, բազմաթիվ դպրոցների, դպրեվանքերի, ճեմարանների, և, ընդհանրապես, ուսումնագիտական կենտրոնների մեծածավալ գործունեության պայմաններում, այդուհանդերձ, նախնառաջ Սյունյաց վարդապետարաններ էին հատկանշվում ոչ

¹ Տե՛ս մասնավորապես **Մովսիսյան Ա.**, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958; **Խաչերյան Լ.**, Հայագիր դպրոցեան ուսումնագիտական կենտրոնները, դպրոցները, դպրեվանքերը, վարդապետարանները, ճեմարանները, ակադեմիաները և համալսարանները Միջնադարյան Հայաստանում և Կիլիկիայում, Լիզպոն, 1998, հատոր 1-ին և 2-րդ:

միայն կրթական և ուսումնական ուրույն մոտեցումներով, այլև յուրովի պարագրկում էին մյուս կրթական կենտրոնների մեթոդներն ու մոտեցումները:

Ուստի՝ այդ առումով Սյունյաց վարդապետարանների օրինակը, ըստ ամենայնի, ընդհանրական է և կարող է տալ ամբողջականին մոտ պատկերացում: Սյունյաց վարդապետարանները յուրովի կամրջում են **ձեռագիր** դասագրքերից և ուսումնական ձեռնարկներից **տպագիր** դասագրքերին և ուսումնական ձեռնարկներին անցումը, համենայն դեպս՝ պատմամշակութային խորքի ու խորհրդանշականության առումով:

Եզրակացություն

Ձեռագիր դասագրքերի ու ուսումնական ձեռնարկների բնույթը միջնադարյան Հայաստանում պայմանավորված էր նախևառաջ ժամանակի ընդեռած հնարավորություններով և կրթական համակարգի յուրահատկություններով: Ժամանակի ընթացքում դրանք ավելի ու ավելի են կատարելագործվում պնակիտների վրա ամրագրված դասընթացների նկարագրությունից հասնելով մինչև թեմատիկ դասագրքեր: Դա պայմանավորված է նաև կրթական համակարգի զարգացմամբ, ինչպես նաև համաշխարհային փորձը թարգմանությունների միջոցով կիրառելու գործոնով: Միջնադարյան ձեռագիր դասագրքերն ու ուսումնական ձեռնարկները կարևոր հենք դարձան տպագիր դասագրքերի ու ուսումնական ձեռնարկների համար՝ այն աստիճան, որ շատ հաճախ ձեռագիրը, առանց լուրջ փոփոխությունների, պարզապես տպագրվում էր՝ շարունակելով կարևոր դեր խաղալ և օգտակար լինել կրթական գործընթացներում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գրիգոր Տաթևացի. *Գիրք, որ կոչի Ոսկեփորիկ*. Կ. Պոլիս, 1746, 592 էջ:
2. ---. *Ոսկեփորիկ*. Երևան, 1995, 272 էջ:
3. Իշխանյան Ռաֆայել. *Հայ գրքի պատմություն*. Երևան, 2012, 534 էջ:
4. Խաչերյան Լևոն. *Հայագիր դպրութեան ուսումնագիտական կենտրոնները, դպրոցները, դպրեկանքերը, վարդապետարանները, ճեմարանները, ակադեմիաները և համալսարանները Միջնադարյան Հայաստանում և Կիլիկիայում*. Լիզպոն, 1998, հատոր 1-ին և 2-րդ, 546 էջ:
5. Խաչերյան Լևոն. *Գրչության արվեստի լեզվական-քերականական տեսությունը միջնադարյան Հայաստանում*. Երևան, 1962, 410 էջ:
6. Խորենացի Մովսես. *Հայոց պատմություն*. Երևան, 1981, 588 էջ:
7. Մովսիսյան Աբգար. *Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության*. Երևան, 1958, 528 էջ:
8. Սիմոնյան Յուլյա. *Հայ մանկավարժության պատմություն*. Երևան, 2012, 308 էջ:
9. «Словарь книжников и книжности Древней Руси». Вып. 2 (вторая половина XIV – XVI в.). Ч. 1: А–К Отв. ред. Д. С. Лихачев, Ленинград, 1988, 516 с.
10. Лихачёв Дмитрий. *Текстология: На материале русской литературы X—XVII веков*. Издание второе. перераб. и доп. — Ленинград, 1983, 640 с.

WORKS CITED

1. Tat'evats'i Grigor, Girk', vor koch'i Voskep'vorik, [The Book Called 'Vosgeporik', Constantinople] 1746, 592 ej. (in Armenian)
2. ---, Voskep'vorik, [Vosgeporik ("The Golden Inner Book") Yerevan], 1995, 272 ej. (in Armenian)

3. Ishkhanyan R. Hay grk'i patmut'yun, [History of the Armenian Book, Yerevan], 2012, 534 ej. (in Armenian)
4. Khach'eryan Levon. Hayagir dprut'ean usumnagitakan kentronnery, dprots'nery, dprevank'ery, vardapetarannery, chemarannery, akademianery yev hamalsarannery Mijnadaryan Hayastanum yev Kilikiayum, [The Scientific and Educational Centers of Armenian-Language Scholarship, Schools, Monastic Schools, Theological Colleges, Seminaries, Academies, and Universities in the Medieval Armenia and Cilicia, Lizbon], 1998, hator 1-in yev 2-rd, 546 ej. (in Armenian)
5. Khach'eryan Levon. Grch'ut'yan arvesti lezvakan-k'erakanakan tesut'yuny mijnadaryan Hayastanum, [The Linguistic and Grammatical Theory of the Art of Calligraphy in the Medieval Armenia, Yerevan], 1962, 410 ej. (in Armenian)
6. Khorenats'i Movses. Hayots' patmut'yun, [History of the Armenians, Yerevan], 1981, 588 ej. (in Armenian)
7. Movsisyan Abgar. Urvagtser hay dprots'i yev mankarzhut'yan patmut'yan, [The Outlines of the History of Armenian Education and Pedagogy, Yerevan], 1958, 528 ej. (in Armenian)
8. Simonyan Ts'volak. Hay mankarzhut'yan patmut'yun, [History of the Armenian Pedagogy, Yerevan], 2012, 308 ej (in Armenian):
9. «Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi». [Dictionary of Scribes and Literary Culture of Ancient Rus, St. Pererburg] Vyp. 2 (vtoraya polovina XIV – XVI v.). CH. 1: A–K Otv. red. D. S. Likhachev, 1988, 516 s. (in Russian)
10. Likhachov Dmitrij. Tekstologiya: Na materiale russkoy literatury KH—XVII vekov. [Textology: Based on Russian Literature of the 10th - 17th Centuries, St. Pererburg] Izdaniye vtoroye, pererab. i dop., 1983, 640 s. (in Russian)

THE NATURE AND FUNCTIONALITY OF HANDWRITTEN TEXTBOOKS AND EDUCATIONAL MANUALS IN THE MIDDLE AGES

KRISTINE MELKUMYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Institute of Literature after M. Abegyan, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of this article is to present and analyze the nature and functionality of handwritten textbooks and educational manuals in the context of the Medieval Armenian reality. The article seeks to uncover the characteristics of educational processes in the Middle Ages and, in connection with it, to classify the types of the handwritten textbooks and manuals, substantiate their practical utility. For this purpose, particular handwritten textbooks of the medieval period have been identified, cited, and analyzed – especially those that were used not only in the specific educational centers or in schools but also gained broader circulation and practical applicability, eventually attaining the status of widely recognized and reliable textbooks.

The article employs analytical, historical, and comparative methods of studies.

It concludes that in medieval Armenia, textbooks and educational manuals underwent a long and productive process of development – from the early use of wooden tablets (pnakits) to the creation of the canonical textbooks such as the Vosgeporik ("The Golden Inner Book") and K'erakanner ("Grammar manuals"), as well as from the functionally educational literary and historiographical works to more thematically specialized instructional manuals.

The study also emphasizes that handwritten textbooks and manuals later on served as the foundation for the development of printed educational materials. Moreover, the most effective among them were directly reproduced from handwritten form into print ones, thus continuing to play a significant role in the educational processes for centuries.

Keywords: *school, education, pedagogy, manuscript textbook, Middle Ages, functionality, literature, manual.*

ХАРАКТЕР РУКОПИСНЫХ УЧЕБНИКОВ И УЧЕБНЫХ ПОСОБИЙ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ В СРЕДНИЕ ВЕКА

КРИСТИНЕ МЕЛКУМЯН

*младший научный сотрудник Института литературы
имени М.Абебяна НАН РА,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью настоящей статьи является представление и анализ характера и функциональности рукописных учебников и учебных пособий в контексте средневековой армянской действительности.

В статье ставится задача выявить особенности образовательных процессов в средние века и, исходя из этого, определить типы рукописных учебников и учебных пособий, обосновав их функциональность. С этой целью были выделены, названы и проанализированы те средневековые рукописные учебники, которые использовались не только в отдельных учебных заведениях или школах, но и получили более широкое распространение и практическое применение, приобретая статус так называемого «гарантированного» учебника.

Статья написана с применением аналитического, исторического и сравнительного методов.

В заключение исследования делается вывод о том, что в средневековой Армении учебники и учебные пособия прошли достаточно долгий и эффективный путь развития: от первоначального использования пнакытов (деревянных дощечек для письма) до таких учебников, как «Восгепорик» («Золотник») и «Кераканнер» («Грамматики»), а также от литературных и историографических трудов с выраженной образовательной функцией до тематических учебных пособий. Особо подчеркивается тот факт, что рукописные учебники и учебные пособия впоследствии стали основой для формирования и развития печатной учебной традиции. Более того, лучшие из рукописных учебников были дословно воспроизведены в печатном виде, продолжая на протяжении веков оставаться важной частью образовательного процесса.

Ключевые слова: *школа, образование, педагогика, рукописный учебник, Средневековье, функциональность, литература, учебное пособие.*